

ESKİ TÜRKÇE ÜZERİNE ÜÇ NOT¹

SIR GERARD CLAUSON

1. FİİLDEN İSİM TÜRETEN EKLER

İncelemeler'in VII. bölümüne, bazı başka listelerle birlikte, fiilden isim türeten eklerin bir listesini koymuştum. Bu eklerin ait olduğu dil şeklini ise; en eski Türk dillerinin yaşayan kalıntıları, Orhun yazıtlarındaki Türkî lehçesinin ve ilgili metinlerin, Uygur, ve Kaşgari'nin *Divanü Lûgat-it-Türk*'ündeki (burdan sonra *Kaş.* olarak kısaltılacak ve bunu bazen Atalay'ın çevirisine başvurulmuş bölümler izleyecektir) Hakanî lehçesinin ve *Kutadgu Bilig*'in (*KB* olarak kısaltılmıştır, bazen bunu R.R.Arat'ın baskısındaki nazma başvurulmuş bölümler izleyecektir) kıyasla incelemeleriyle yeniden kurulabilmesi mümkün olan "8. yüzyıl başları Türkçesi" olarak adlandırmıştım.

Bu yazımda, bu eklerin bazılarını daha yakından incelemek ve bunların şekil ve görevlerini ve eklendikleri fiillerin cinslerini daha açık bir şekilde belirtmek istiyorum. Yukarıda değindiğim ikinci amaçla ilgili olarak, fazla bilimsel olmayan bir açıdan, iki cins fiil arasındaki farkları ortaya koyacağım: (1) Ya "(birine) vurmak" gibi geçişli olan, ya da "yürümek" gibi geçişsiz olan ve hareket gösteren fiiller, (2) "yorulmak" ve "kırmızılaşmak" gibi bir durum gösteren geçişsiz fiiller.

Tek bir sesli harfle (-a:|-e:|-ı:|-i:|-u:|-ü:)biten ve bazen isim ya da sıfat olarak kullanılabilen ulaçları bir yana bırakırsak, bu ekler morfolojik olarak iki guruba ayrılırlar:-

1. "Eski Türkçe" ile, dilin, bu yazımın ilk paragrafında tanımladığım devresini kastediyorum. "İncelemeler" olarak geçen, benim Türkçe ve Moğolca üzerinde incelemeler (Royal Asiatic Society, Prize Publication Fund, Vol. XX, 1962) adlı eserimdir. Fiil ve isim türeten eklerden söz açtığım zaman fiil ve isim (aynı zamanda sıfat) kurmaya yarayan ekleri, fiil ve isimden başka sözcükler türeten eklerden bahsettiğim zaman da fiile ya da isme bağlanarak yukarıda sözü geçen sözcükleri meydana getiren ekleri kastediyorum. *İncelemeler* sf. 60'da belirttiğim sebepten ötürü yumuşak sessiz ve sert sessiz harfleri *k*, yumuşak ve sert sesli harfleri (ya da çoğu zaman, fakat herhalde öncelikle) *ğ*, ve ona ait olmak üzere *g* ile yazıyorum. Sadece bir kere geçen sözcükler+ işareti ile gösterilmiştir.

A . Tek bir sessiz harfin önüne gelen sesli harflerden (bazen bunlar düşebilir) meydana gelen ve cinsleri, bağlı oldukları fiillerin cinsine göre değişen ekler.

B . Tek bir sessizden, ender olarak da iki sessizden meydana gelen ekler. Bunları, harf uyumunun gerektirdiği değişiklikler bir yana bırakılacak olursa, aynı şekilde bütün fiillere bağlanan bir sesli harf ve belki de son bir sessiz harf izler.

GRUP A

İncelemeler sf. 152'de bu gruba dahil 10 adet ek sıralamıştım. Bunlara iki tane daha eklemem gerekirdi; bu eksikliği aşağıda gideriyorum. İlk on ekin, *-p* ekinin varlığı şüphelidir; eğer bu ek var olsaydı, onu taşıyan sözcüklerin gerçekte isim ya da sıfat olarak kullanılan ulaçlar olması gerekirdi. Bu sebepten, bu eki hesaba katmıyorum. İkinci bir ek *-r* eki, sadece geniş zamanlı ortaçlara ait bir ektir; bu eki taşıyan sözcükler gerçekte birer ortaç olup isim ya da sıfat şeklinde kullanılmışlardır. Ben bunu da dikkate almıyorum. Bir üçüncü ek, *-ç* eki, başlı başına bir sınıf meydana getirir; sadece sonu *-n-* ile biten fiillere eklidir; bu eki taşıyan sözcüklerden bazıları, örneğin *tinç* "durmak, dinlenmek" ve belki *ênç* "barış" sözcükleri tek heceli, basit şekilli fiillerden türemişlerdir, geri kalanların hepsi ise dönüşlü fiillerden oluşmuşlardır. *İncelemeler*'de de ileri sürdüğüm gibi bu ekin *-ış / -iş / oş / -öş / -uş / -üş*² hecelerindeki sesli harflerin birleşmesinden ortaya çıktığına inanıyorum; görevi burdaki ekin görevinin aynısıdır. Sonu *-n-* ile biten tek heceli fiillerden kurulu bir iki sözcük, örneğin *ên-* den türeyen *ênış* "iniş", sözü geçen eki taşıyorsa da, eski Türkçe'de dönüşlü fiillerden türeyip aynı eki taşıyan hiç bir sözcüğe rastlamadım. Geri kalan yedi (daha doğrusu sekiz) ek de şöyle sıralanıyor.

(1) *-ot / -öt / -ut / -üt* (?) (*-t*). Bu, az kullanılan ve herhalde çok eskilere ait olan bir ektir. Sesli harf, ek'in bölünmez bir parçasıdır, ve gene sonu sesli ile biten bir fiile eklenildiği zaman sesli harf düşer. İki heceli bir fiile eklenildiğinde ise fiildeki ikinci sesli harf çoğunlukla kullanılmaz. Örneğin: *éşidüt*⁺ "işitme"; *bütüt*⁺ "tamamlama"; *beküt*⁺ "kurtarma" (*bekü* :-den, sesli harfin biri düşmüş); *basut* "yardım, destek" (*bas-* kökünün anlamıyla olan ilgi pek hafiftir); *takşut* "şair, beyit" (*takiş-* dan, *-ı-* düşmüş); *tegşüt*⁺ "değiştirme" (*tegiş-* ten, *-i-* düşmüş); *kaçut* "panik içinde kaçmak"; *köçüt* "binek atı"; *kedüt* "kıyafet"; *kurut* "kuru peynir" (*kurt* :- dan, *-ı-* düşmüş); *yaşut* "sır". Bunların dışında şekil

2. Yuvarlak sesli harflerin ve onları izleyen eklerin nitelikleriyle ilgili olarak aşağıdaki üçüncü nota bakınız.

olarak aykırı düşen bir iki örnek mevcuttur; *adırt* “ayrılık” *adır-* dan ve *bért* “vergi” (bir kimse tarafından verilen şey) *bér-* den. Burda *-r-* den sonra gelen *-u-* / *-ü-* düşmüştür, *konat*⁺ “mesken ya da topluluk” (*Kaş. I* 357) örneğinde ise *-a-* ilk defa bu şekilde kullanılmıştır, *KB* 4471 de *konut* olarak gösterilir. Görüldüğü gibi *kurut*’dan başka bütün sözcükler hareket gösteren fiillerden türetilmiştir ve bir iki somut isim düşünülmecek olursa, şu ya da bu şekilde bir hareket ifade ederler. Bu sebeple bu ekin etken bir karakter taşıdığı söylenebilir.

(2) *-ğ-* / *-g-* / *-iğ-* / *-ig-* / *-oğ-* / *-ög-* / *-uğ-* / *-üg-*. Bu eski Türkçedeki fiilden isim türeten eklerin en yaygın şeklidir. Sesli harfle biten fiillere eklendiğinde sadece *-ğ-* / *-g-* sesleri gereklidir, sessiz harfle biten fiillere eklendiğinde, en son sesli harf yuvarlak ise *-oğ-* / *-ög-* / *-uğ-* / *-üg-*, diğer şekillerde *-iğ-* / *-ig-* halinde kullanılır. İki heceli fiillerin ikinci sesli harfleri çoğunlukla düşer. Her iki çeşit fiile de eklenen bu ek, isimleri ve bazen de hareket ya da hal gösteren sıfatları meydana getirir. Örneğin: *isteg* “istek” *iste* :- den; *ağrıg* “ağrı” *ağrı* :- “ağrı vermek” dan; *ölüg* “ölü, ceset” *öl-* den. Kısaltılmış şeklin bir örneği *aldruğ* “oturulacak yer”dir. (*KB*) *oldur-* dan.

İncelemeler’de sadece bir *-Vk* ekinden söz açmıştım. Halbuki daha dikkatli bir araştırma, gerçekte bunlardan iki tane olduğunu ortaya koyar.

(3) *-k-* / *-ak-* / *-ek-*. Bu (2) den daha az kullanılır fakat tamamen aynı görevi yerine getirir. Sesli harfle biten bir fiile eklendiğinde sadece *-k* sesi gereklidir. Sessiz harfle biten bir fiile eklendiğinde ise *-ak-* / *-ek-* olarak kullanılır, bu şekilde iki heceli fiillerin ikinci sesli harfi normal olarak düşer. Bu ek ile (2) madde-
deki ek arasındaki muhtemel fark, buradakinin sesli harfle biten fiillere bağlanıp sıfatlar kurması, diğerinin ise isimler meydana getirmesidir, fakat belirli yerlerde, birinin diğerine tercih ediliş sebebini ortaya koymak hemen hemen imkânsızdır. Ayrıca Arap metinlerinde *g* ile *k* nin birbirlerinden, Uygur metinlerinde de *ğ* nin *g* ve *k* den ayırdedilemediğini unutmamak gerekir. Bu sebepten, eğer zamanımıza kadar gelmemişlerse, çoğu sözcüklerin yapıları hakkında kesin bir bilgimiz olamaz. Sesli harfle biten fiillerden türemiş sözcüklere bazı örnekler: *aksa* :*k* “aksak”; *egsü* :*k* “eksik”; *amra* :*k* “sevimli, arkadaş canlısı” (sözcüğün esas anlamı budur, fakat sonraları, gramer kurallarına aykırı olarak “sevgili” şeklinde kullanılmıştır); *tire* :*k* “destek”; *yağu* :*k* “komşu”. Sessiz harfle biten fiillerden türeyen sözcüklere örnekler: *bıçak* “bıçak”; *boğnak* “boğucu” vs. (*boğun-* dan, *-u-* düşmüş); *térne* :*k* “toplantı” (*térin-* den, *-i-* düşmüş); *kese*k “parça”.

(4) *-ok /-ök /-uk /-ük* (?). Bu ek'deki sesli harf kullanılış bakımından (1) maddedekinin aynıdır. Her iki çeşit fiile de eklenebilir, fakat her şekilde bir sıfat nadir olarak da hâl gösteren bir isim meydana getirir. Dolayısıyla karakter olarak edilgen diye sınıflandırılabilir. Örnekler: *ağruk* "ağır cisim" (*ağrı* :- "ağır olmak" dan, *-ı-* düşmüş); *olduk* "düzgün" (*oldı* :- dan); *aruk* "yorgun"; *azuk* "yanlış yola sapmak"; *üzük* "yırtık, kırık"; *bıçuk* "kesik, kesilmiş" (bu sözcük gerek şekil gerek anlam olarak değişmiş, ve Cumhuriyet Türkçesinde *buçuk* "yarım" olarak kullanılmaya başlanmıştır); *básruk* "basılmış" (*basur-* dan, *-u-* düşmüş); *teglük* "kör, kör edilmiş" (*tegil-* "kör edilmek" den, *-i-* düşmüş); *kemdük*⁺ (kemiğe ait) "eti sıyrılmış" (*Kaş.*; *kemdi* :-⁺ den, *KB* 4131); *yastuk* "yastık" (*yasta* :- dan). *ld-* "göndermek" dan gelen *ıduk*, pek görülmeyen bir sözcüktür; *Kaş* I 65, sözcüğün önceleri "azad edip Allah'a adamak (bir hayvanı)" anlamına geldiğini ve burdan da "ilahî, kutsal" ve benzeri anlamlarda kullanıldığını açıklıyor. *Egir* "bükmek"ten gelen *egrik* "bükülmüş iplik" deki *-ik* de, herhalde her zaman kullanılmayan bir şekildir.

(5) *-l /-ıl /-il*. Bu ek o kadar eski ve az kullanışlıdır ki, buna ait bütün sesli harflerin yukardakilerden ibaret olduğundan emin olamıyorum, fakat *ükil*, *-ul /-ül* şekillerinin kullanılmadığı fikrini kuvvetlendiriyor. Eklendiği fiiller (4) maddedeki fiillerin aynıdır ve onlarla aynı pasif görevi taşır. Örnekler: *ükil* "çok sayıda" (Kıpçak lehçesinden bir sözcük, tam karşılığı "bir yığın, kalabalık", *ük* :- den; *Kaş*. I 78; aşağıdaki *üküş* ile kıyaslayalım); *ına :l* "güvenilen" *ına* :- dan; *osa :l* "tembel, aylak", *tüke :l* "tamam, bütün" *tüke* :- "sona ermek"den; *kısul* "dar boğaz", *kıs-* "bastırmak"tan; *kızıl* "kırmızı".

(6) *-ım /-im /-om /-öm /-um /-üm*. Bu (2) ile aynı fonetik kurallarına bağlı olan, çok görünür bir ekdir. Sadece hareket gösteren fiillere eklenir ve fiil, bazen de tek bir işin sonucu olan somut bir şey tarafından ifade edilen tek bir oluşu anlatır. Örnekler: *oktam* "bir ok atışı" *okta* :- dan; *egim* "bir kıvrım"; *ekim* "(bir şeyi) bir kere ekmek"; *alım* "birinin kendisine olan borcu" ve *bérim* "birinin kendinden olan alacağı" *al* :- "almak" dan ve *bér* "vermek" den; *üdrüm* "tercih" *üdür-* den (ikinci *-ü-* düşmüş).

(7) *-ın /-in /-on /-ön /-un /-ün*. Bu fazla görülen bir ek değildir fakat (1) ve (4) de olduğu gibi, sesli harf, onun bölünmez bir parçasıdır, böylece *uza* :- dan *-a-* nın düşmesiyle gelen *uzu :n* "uzun", ve *tüte* :- den aynı düşme kuralına uyarak gelen *tütü :n* de tütündür. Her çeşit fiile bağlanabilen bu ek, isim, somut isim ve karakter itibarıyla geçişsiz ve edilgen olan ve durum bildiren sıfatlar meydana getirir. Geçişli bir fiile eklendiğinde çoğu kez fiilin dönüşlü şekliyle aynı anlamı verir. Örnekler: *egin* "omuz" (bükülen bir şey); *ekin*

“ekin” (ekilmiş olan şey); *ükün* “yığın” (üstüste yığılmış şey); *bütün* “bütün”; *tolun*, *dolu* (sadece ay için kullanılır; *dolu*, daha geniş bir anlamda *tolu* :- *dur*); *térin* “dinî bir birlik” (biraraya getirilmiş olan şey); *sağın* “sağılmak için saklanan hayvan”.

(8) $-ı\dot{s} / -i\dot{s} / -o\dot{s} / -ö\dot{s} (?) / -u\dot{s} / -ü\dot{s} / (/ -\dot{s})$. Bu, sesli harfin bölünmez bir parça olduğu ve oldukça çok kullanılan bir ekdir, öyle ki *alkış* “övgü”, $-a$:- n ın düşmesiyle *alka* :- dan gelmiştir; “paylaşma” *ülüş üle* :- den; “küfür” *kargış karga* :- dan ve “istek” *küsüş küse* :- den. Bunların yanısıra “öğüt” *keşe :ş keşe* :- den ve *irte :ş* “arama” *irte* :- den, gibi birkaç sözcük vardır ki, bunlarda $-\dot{s}$, doğrudan doğruya fiile bağlanmaktadır. Bu ister *iştemez*, $-k$ örneğinde olduğu gibi burda da aslında $-\dot{s}$ ile biten ve değişik görevleri, değişik sesli harfleri olan iki ayrı ekin mevcut olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Fonetik yönünden bir değişiklik ancak $-a$:- $/-e$:- ile biten fillerde başgöstereceği için bu noktayı sonuca vardırarak yeterli delil bulunabileceği şüphelidir. Öte yandan, sözü edilen ek sadece hareket gösteren fiillere bağlandığı ve aktif bir karakter taşıdığı halde gerçekte birden fazla görevle yükümlüdür. Birçok sözcükte iki taraflı hareket gösterir, örneğin: *atış* “birbirine atma”; *itiş* “birbirini itme”; *alış* *béris* “ticaret (tam karşılığı “birbirinden alıp verme”); *tapış* + “karşılıklı güvenme” (*Kaş.*) *Ağış* “kalkış” ve *éniş* “iniş” gibi sözcüklerde, iki taraflı bir hareket gösteren hiç bir belirti yoktur. Bazı sözcükleri ise iki kategoriden birine dahil etmek çok zordur, çünkü hareketin birden fazla kişiyle ilgisi olduğu belli ise de, karşılıklı bir hareketin varlığı kesin değildir. Örnekler: *biliş* “tanış, tanıdık”; *aytış* “sorgu” (*ayıt*- “sormak” tan , $-i$ - düşmüş); *üküş* “çok” (biraraya yığılmak).

Yukarda, listeye iki ek daha ilâve etmem gerektiğinden söz açmıştım. Bunları aşağıya alıyorum::

(9) $(-z / -ı\dot{z} / -i\dot{z} / -o\dot{z} / -ö\dot{z} (?) / -u\dot{z} / -ü\dot{z})$. Bu, fiilden isim türeten ekin varlığı ilk defa W. Bang tarafından *Das Negative Verbum der Türksprachen*, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1923 sf. 114’de ileri sürülmüştü. Verilen örnekler şunlardı: (?) *tepiş* “tuz kabı” *tepiş*- “tekmelemek, çiftlemek” den (?) *u :z* “sanatkâr”, *u* :- “muktedir olmak” dan (iii) *ö :z* “ruh, nefis”, *ö* :- “düşünmek” den (iv) *toğış* (tuğış olması gerek) “çocuk”, *tuğ-* “doğmak” dan. (“Çağatay” olarak açıklanmışsa da, aslında Radlof tarafından 17 nci yüzyıl yazarı Abu’l-Gazî’den aynen aktarılmıştır.) (v) *kadıız* “tarçın kabuğu”; bu sözcüğün kaynağı belirtilmemiştir ve gerçekte de, uygun bir kaynak bulmak mümkün değildir. *Kaş.* da, sadece *ka :d* “kar fırtınasına yakalanarak ölmek” örnek olarak verilmiştir, fakat *kay-* “geri

dönmek” ın aslında *kad-* olduğuna dair deliller mevcuttur. (vi) Osmanlıca *tkız* “kahn yapılı”, Kazak lehçesinde *tğız* “kalm, sık”, *tk-* “itmek, sıkı sıkıya doldurmak” dan. Bunlara (vii) Osmanlıca’da (*Kamus-u Türki*, A.H. 1308 sf. 632) *tüküz/düküz* olarak yaşayan *tüke* :- den (*-e* : düşmüş) *tüküz* (Çağatayca’da “bütün, tamam” anlamına gelir) eklenmiş olabilir. Bunların içinde, işaret edilen fiillerden türedikleri ispatlanmış olanlar (iv), (vi) ve (vii) dir ve bunların hepsi, oldukça yeni sözcüklerdir. Diğer taraftan bir iki eski sözcük vardır ki, bunların sözü geçen eki taşıdıkları açıkça ortadadır. (viii) *küve* :z “mağrur” (Uygur, *Kaş.* ve *KB*) ve Uygur, *Kaş.* ve *KB* deki *küven* “mağrur olmak” (Cumhuriyet Türkçesindeki güven- gibi yeni şekiller, başka anlam taşımaktadır) sözcüklerinin beraberce *küre* :- den türemiş olmaları gerekir. (viii) *yetiz* “geniş” (Uygur, *Kaş.* ve Harezmî herhalde yet “ulaşmak” dan türemiştir. Tabii ki eski Türkçede -z ile biten birçok sözcük vardır. Bunların bazıları vücut parçalarının adlarıdır; ayrıca isimden isim türeten bir -z eki de mutlaka mevcuttur, *ikki* : “iki” den *ikkiz* “ikiz”, hernekadar ileri sürüldüğü gibi bir çifte ek değilse de, (bak. *İncelemeler* sf. 143), örnek olarak gösterilebilir. Bunlar dikkatle taranırsa, aralarında fiilden başka bir sözcük türeten eklere ait başka örnekler ortaya çıkabilir.

(10) *-ŋ* / *-iŋ* / *-iŋ* / *-uŋ* / *üŋ*. Bu (2) ile aynı fonetik kurallarına bağlı olan ve (7) ile eşit önemde bir görev yüklenen, nadir görülen bir ekdir. Örnekler: *üşeŋ* “düzgün”; *üşe* :- “kazıyarak temizlemek” den: *bürüŋ* “dalga”, *bür* “burmak” den; *çvşanŋ*⁺ “ekşi” (*Kaş.*) *çvşa*⁺ :- (*Kaş.*) dan; *yadiŋ* “sığ bir su”, *yad* :- “yayılmak” dan.

Görülüyor ki, eski Türkçe’de iki sesli (*b* ve *d*), iki sesli, sürtme sesi çıkaran (*v* ve *d*), *n*, *s*, ve *y* dışında kalan bütün sessiz harfler, fiilden isim türeten ekler olarak kalmışlardır. Bu bakımdan, aralarından birkaçının aynı zamanda fiilden fiil türetme amacıyla de kullanılmalrı, bizi şaşırtmamaktadır. İlginç olan nokta şudur ki, fiilden isim türeten eklerden beş tanesi, fonetik açısından, aynı anlamı ileten, fiilden fiil türetme ekleriyle hemen hemen birdir. Aktif karakter taşıyan isim türetme eki *-ot-* / *-öt-* / *-ut-* / *-üt* (?), ettirgen fiil türeten *-t-* eki ile aşağı yukarı aynıdır. Pasif karakter taşıyan isim türetme eki *-ok* / *-ök* / *-uk* / *-ük* (?) geçişli fiillerden geçişsiz fiil kurmaya yarayan *-k-* eki ile aşağı yukarı birdir. Pasif karakter taşıyan başka bir isim türetme eki *-l-* / *-il-* / *-il*, edilgen fiil meydana getiren başlıca ek olan *-l-* ile aynıdır. Geçişsiz ya da edilgen olan isim türetme eki *-in* / *-in* / *-on* / *-ön* / *-un* / *-ün*, ettirgen fiil kuran *-n-* ekiyle aynıdır. Gene isim türetme eklerinden *-iŋ* / *-iŋ* / *-oŋ* / *-öŋ* / *-uŋ* / *-üŋ* (/ *-ŋ*) ettirgen bir hareket ifade ettiği zamanlarda, gene ettirgen fiilleri türeten *-ŋ-* eki ile aynıdır. Fiil türeten *-ŋ-* ekinin başka amaçla kullanılması, örneğin,

iş-birliği fikrini iletmesi, isim türeten ekin, ettirgen bir oluş ifade etmediği zamanlarda ne gibi görevler aldığına dair bir ipucu verebilir.

Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki, öz Türkçe'de fiilden isim türeten ve fiil türeten ekler birbirlerine çok yakın bir paralelde ve bizim bilgimizin dışında kalan bir devrede, daha isimlerle fiillerin arasında belirli bir ayırım yapılmadığı bir zamanda gelişmişler ve bazı tek heceli sözcüklerin, her iki amaç için de kullanıldıkları olmuştur. Yukarda son olarak sözü geçen oluşuma ait birkaç örneğin tarihî zamanlara kadar geldiği, tabii ki çok bilinen bir gerçektir.

GRUP B

"İncelemeler"de bu guruba ait otuzdan fazla ek sıralamıştım. Bunların çoğunda, örneğin *-maç/-meç* te olduğu gibi ekler, yiyeceklerle ilgili şeylerin adlarını kurmaya yararlar; bunlar hakkında fazla söylenecek şey yoktur, fakat belki geri kalanlar hakkında lüzumlu bazı şeyler söyleyebilirim:

(1) *-ğa/-ge*: Bunun çok eski bir ek olduğu bellidir, bu eki taşıyan sözcükler de iki guruba ayrılırlar. Birinci guruba dahil olan sözcükler, eski Türkçe'de çokça kullanılan (bazıları bugün bile kullanılmaktadır) fiillerden türemişlerdir. Örneğin, aslında cins isim olan iki sözcük, eski Türkçe'de çoğu kez resmî rütbe göstermekte kullanılmıştır, *bilge*: "öğüt veren kişi, avukat" (tam karşılığı "bilen kimse" *bil-* "bilmek" den) ve *öge*: hemen hemen aynı anlamdadır (tam karşılığı "düşünür" *ö-* "düşünmek" den); *öli:ge+*: "ökse çıkaran bir bitki" (*Kaş. öli*: "rutubetli olmak" den); *tilge+*: "bir parça (et)" (*Kaş. til-* (*dil-*) den) *tamğa+*: "akarsu, ırmak" anlamında (*Kaş I 424, tam-* "damla damla akmak" dan); *kısğa*: "kısa" *kıs-* dan. İkinci guruptaki sözcükler bu şekilde türemezler; örnekler: *avıçğa* "yaşlı adam"; *berge*: "kamçı"; *çuvga*: "posta atı"; *çeçge+*: "kamuş, kaval"; *tümge*: "basit düşünceli"; *yorıncga*: "yonca"; gerçekte eğer *-ğa/-ge* bu sözcüklerden ayrılırsa geriye kalan şeyin eski Türkçe'de fiil olabilmesi imkânsızdır. Aracı olarak kullanılan bir sözcük grubu vardır; bunlar morfolojik olarak bilinen fiillerden türemiş, fakat onlarla anlam bakımından ilgili olmayan sözcüklerdir: *bürge*: "pire" (*bür-* "burmak" anlamında); *çekürge*: "çekirge" (*çekür-*, *çek-* in ettirgen hali olabilir, fakat kayıtlara geçmemiştir.); *tamğa*: "mülkiyet işareti" anlamında (*tam-* için yukarıya bak); *karğa* "karga" (*kar* "karıştırmak", *kair* "taşmak") Tamamlayıcı sözcüklerin, hayvan ve bitki isimlerinin başka dillerden alınmış olması mümkündür, bu durumda bu sözcüklerin yapılarında bir özellik yoktur.

(2) *-ma : /-mi* : Eski Türkçe de az kullanılan bu ek pasif bir karakter taşır; örneğin *Kaş I 481*, *bıçma : yorınçğa* : nın biçilmiş yonca olduğunu ve bu ekle ilgili isim ve sıfatların pasif bir anlam taşıdıklarını (*‘alā ma ‘nā’l-maf‘ūl*). söyler. Cumhuriyet Türkçesinde A (2) (*-ğ* v.s.) nin görevini üzerine alan bu ek “kesme” ve ona benzer birkaç başka sözcükte asıl görevini de yerine getirmektedir.

(3) *-mı : /-mi* : *Tegirmi* : herhalde bu eki taşıyan tek sözcük budur ve bu da *-ma : /-me* : şeklinden gelmiştir; nitekim *Kaş. I 490* da bu sözcük *tegirme* : olarak kullanılmıştır.

(4) *-ğu : /-gü* : Bu, fiillere eklenerek, hem fiille ilgili bir şekil olan ulaçları meydana getiren hem de çoğunlukla somut bir değer taşıyan isimler kuran birkaç ekden bir tanesidir. Bağlandığı fiiller çoğu kez hareket gösterir fakat ek’in kendine özgü bir hareketi yoktur, etken ya da edilgen değildir. Örnekler: *içgü* : “içki”, *yé:gü* “yiyecek”, *türtüngü* “merhem”. Bu da tamamlayıcı isimler kurmaya yarayan eklerden biridir, örneğin *bıçğu* : “bıçkı”; *bile:gü* : “biley taşı”; *toki:ğu* :+ “davul tokmağı” (Uygur); *tire:gü* : “sütun”; *yüli:gü* “ustura”.

(5) *-ğVç /-gVç*. Yalnız hareket gösteren fiillere bağlanan bu ekin kurduğu sözcüklerin çoğu, tamamlayıcı isimler olup, eski Türkçe de fildeki sessiz harfi hesaba katmaksızın sesli harf olarak *-u- /-ü-* harfine sahiptirler; örnekler; *bıçğu :ç* “makas”; *bürgü* : “fırıncı küreği”; *tutğuç* “üzerine tencere, çaydanlık konulan şey”, *yapğuç* “kapak”. Ortadaki sesli harf olarak *-a- /-e-* taşıyan eklerden meydana gelen sözcükler de vardır, bunlar herhalde sadece *-ı- /-i-* harflerinden sonra gelmektedir. Örneğin: *kısğa :ç* “kısaç” ve *ağınğaç* “merdiven” (bu sözcük ilk olarak 14. yüzyılda Kuman ve Kıpçak lehçelerinde görülmüştür. Uygur’da ve *KB* de “merdiven”, başka bir dilden aktarılmış olması gereken *şatu* :– dur). Bu, belki de *-ğa : /-ge : /-ğu /-gü* : sesine, isimlere bağlanan *-ç* ekinin ilâve edilmesiyle ortaya çıkan, karmaşık bir ektir; *-ç* çoğunlukla küçültme eki olarak görev alır. Örneğin: “makas” (*bıçgu :ç*) un “bıçkı” (*bıçğu :*) dan, ifade olarak daha zayıf kaldığı doğrudur, fakat bütün tamamlayıcı eklerin aynı zamanda küçültücü olduğuna dair elimizde hiç bir delil yoktur.

(6) *-laç /-leç (/-lıç /-liç)*. Çok az rastlanan bir ektir; notlarıma aldığım örnekler şunlardır; *ıkıla :ç*⁺ “cesaretli at”; *sukarlaç*⁺ (*börk*) “uzun (başlık)”; *yawlaç*⁺ (aynen böyle, *wāw* ile) “ince oğlak derisi”; ve üç tane kuş adı, *karğıla :ç* “*kırlangıç*” (sonradan harflerin yerleri değişmiş, *karlıga :ç* olmuştur); *sundıla :ç* “serçe”; *todliç*⁺ bir oyun kuşu (*KB 5377*). *To :d* “toy kuşu” ile ilgili olan sonuncu hariç, hiç bir sözcüğün aslı Türkçe değildir, sözcük de, ek de herhalde başka bir dilden alınmıştır. Buna benzer başka bir ek *-wa :ç*, İran asıllı olup “ses”

anlamına gelmektedir; Sogdî'den alınmış olan "tath sesli" anlamına gelen "bülbül" *sanduwa :ç* (bak. W.B. Henning, *Transactions of the Philological Society*, 1945 sf. 161) ve *yala :waç/yala :vaç* "haberci" örneklerinde kendini gösterir, bu örnekteki ilk elemanı tanımlamak mümkün olmamıştır.

(7) *-ğut/-güt*. *İncelemeler*'in I bölümünde bu eke bağlanan üç tane sözcükten bahsetmiş, (*alpa :ğut, baya :ğut, ura :ğut*) ve bunların fiilden türedikleri fikrini ortaya atmak cüretini göstermişim. Bu eki taşıyan öteki sözcüklerin fiilden türedikleri saptandığına göre bu fikrim artık doğrulanmış oluyor, *öğüt* "öğüt" *ö :- den; uruñut (uruñut)* "ordu komutanı" *urun-* dan; *çapğut* "içi pamuk doldurulmuş zırh" *çap-* tan (sönraları *çaput* şeklini almış ve başka bir anlam taşımaya başlamıştır); *kızğut* "örnek olacak ceza" *kız-* dan ve *yapğut* "yastık" *yap-* dan. Etken bir karakter taşıyan ekin *-ğu/gü : (?)* ve *-ut/-üt* ün birleşiminden ortaya çıkmış olması ihtimal dahilindedir. Çok eski olduğu bir gerçektir; *ura :ğut* "kadın" sözcüğünün aslı hakkında tatmin edici bir fikir ortaya atılmamıştır.

(8) *-kVğ/-kVg* ve *-ğVk/-gVk*. *İncelemeler*'de bunların ayrı ekler olduğunu ileri sürmüştüm. Daha derin bir araştırmaya girilirse, birincinin varlığı şüpheye düşer. Kayıtlara geçtiği bilinen birkaç sözcük bir yana bırakılırsa, bunun varlığını ispatlayan sözcükler, *arkağ* "dokunmuş yün", daha sonra aynı anlamı taşıyan ayrıca "dokunmuş maddenin yoması" olarak kullanılan *arğaç* ve *arış* tır. Bu üç sözcüğü de fiilden türeyen isimler olarak sınıflandırmak ve *-kağ, -ğaç* ve *-ış* m sırayla *ar-* dan geldiğini ileri sürmek çekici bir çözüm yolu olarak görünüyorsa da bu teorilerin ispatlanması zordur. *A :r* m bilinen anlamları "yorulmak" ve "aldatmak" tır, "yoma", Uygur lehçesine *erüş* olarak geçmiştir. Ayrıca bu ekin, bazı çağdaş ve modern dillerde bu şeklini koruduğu ve sesli harfin başa geldiği olağandır.

-ğVk/-gVk ekinin varlığı hakkında hiç bir şüphe mevcut değildir, ancak *-ğa :k/-ge :k* ve *-ğu :k/-gü :k* eklerinin de ayrı ekler olduğuna dair elimizde bazı deliller vardır.

(i) *-ğa :k/-ge :k*. Hareket gösteren fiillerden türeyen sözcüklerin birçoğunda bu ek, peşpeşe gelen ya da tekrarlanan bir hareket ifade eder; örnekler: *içgek* "kan emen, vampir" *iç-* "içmek" den; *ötgek* "isal" *öt-* "aradan geçmek" den; *eşgek* "eşek" *eş-* "hızlı yürümek, tırıs gitmek" den; *bezge :k* "nöbet gelmesi, titremek" *bez-* "titremek" den, ve daha birçokları. *Tamğa :k* "boğaz" ve *biçğa :k* "parça kısım" gibi, tekrarlanan bir hareketin ilk anda göze çarpmadığı sözcüklerde bile bu nitelik mevcuttur. Bu ekin *-ğ/-g (?)* ve *-k/-ak/-ek* den kurulu bir bileşik ek olması ihtimali de vardır. Uygur lehçesinde düşmanın bir cinsine

içgek yék “vampirler (*ek*– “*gek*”) ve oburlar (*ek* “*-k*”)” denmesi, bu teoriyi doğrulayan bir noktadır. Fiile bağlanan ve ilk bakışta “*-en*” yapıları bir ortaç gibi görünen *-ğa:n /-ge:n* ekinin de peşpeşe, ya da tekrarlanan bir hareket göstermesi de önemli bir noktadır.

(ii) *-ğuk /-gük*. Bu, çok daha az görülen ve görevi pek belirli olmayan bir ektir. Görüldüğü sözcükler şunlardır: *kazğuk* “tahta çivi” *kaz*– “kazmak” dan; *talğuk* (*talkğuk*) “iğne, bıçağın ucu” *talk*– (belirsiz anlamında) dan; *turgük* “sütun, kolon” (*tire* :- den, *-e* :- düşmüş); bundan başka *yahğuk* (*yahğuk* yerine?) “adam” *yah*– “çıplak olma” dan ve *kalğuk* (*kalğuk* yerine?) “keçeleşmek” *kal*– dan, (*kal*– ın dönüşlü şekli) gibi sözcüklerde de görülmesi mümkündür. Bu ekin de bileşik bir ek olması ihtimal dahilindedir.

(9) *-çak /-çek*. *İncelemeler*’de az görülen bu ekin sadece dönüşlü fiillere eklendiğini söylemişim; eğer öyle olsaydı bu eki *-ç* (*-ıç /-iç* yerine) ile, isimlere eklenen küçültücü *-k* ekinin bileşimi olarak açıklamak mümkündür; fakat bu ek aynı zamanda *bürçek* “kıvrık” *bür*– den ve belki de *burçak* “fasulye, nohut” (eğer bu *bur*– “güzel kokulu” dan türemişse) sözcüklerinde de mevcuttur. Öteki örnekler şunlardır: *binçek* “bir yerde görülüp tanınan (*bin*), ve tekrar ele geçirilen çalınmış nesne”; ve, *-ü* ile, *bürünçek* “kadınların örttüğü şey, çarşaf” *bürün*– “bürünmek” den.

(10) *-dak /-dek*. Bunun, fiile eklenen bir ek olup olmadığı hakkında şimdi şüpheye düşmüş bulunuyorum. *Bağırdak* “bağır üzerine rastlayan bir yere takılan süs eşyası” ve *beliñdek* “ürkütücü” *belin* “panik” den; *yahındak* “çıplak” gibi sözcüklerde isimlere eklendiği açıktır. Yukardaki örneklerden fiile bağlanan sonuncusu, *yahın* “çıplak” dan türemiş olabilir.

(11) *-ğul /-gül*. Bu, isimden türeyen ekler kadar nadir görülen bir ektir; bu ekin fiile bağlanışına örnek olarak ancak iki sözcük bulabildim, *bıçğul* “soğuktan, elde meydana gelen bir çatlak” *bıç*– tan ve *kızğul* “kızılca” *kız*– dan. Yapı bakımından geçişsiz ya da edilgendir, *-l* ile birlikte bir bileşik ek kurması mümkündür.

(12) *-ğın /-gin*. Az kullanılan bu ekin, yuvarlak sesli harfi olmayan fiillere bağlanan *-ğun /-gün* ekinin, fonetik yönünden değişik bir türü olduğunu sanıyorum. Bu takdirde, geçişsiz ve edilgen görevleri olan bir tek ek mevcuttur. Örnekler: *térgin* “durgun, birikmiş (su)” *tér* :- den; *tizgin* “dizginler” *tiz*– “(düz bir çizgi halinde) düzenlemek”; *kaçğın* “kaçak” *kaç*– tan; *toğğın*+ “devamlı akan (bir nehir), (*Kaş. I 438, tođ*– “dolu olmak” dan) ve *tutğın* “mahpus”. Bu ek de *-ın /-in /-un /-ün* ekinin ikinci bir unsur olarak kullanıldığı bileşik bir ek şeklinde görünmektedir.

(13) *-ma :n / -me :n*. Aynı zamanda isme bağlanan bu ek (*İncelemeler* sf. 149) her iki halde de az kullanışlıdır, görevi de belirsizdir. Örnekler: *örtmen* “çatı, düz yüzey” *ört-* “örtmek” ten; *batma :n* “bir ağırlık (ağırlık birimi)” *bat-* “batmak” tan; *teğirme :n* “değirmen” *teğir-* “dönmek” (?) den; *sıkma :n* “üzüm sıkma mevsimi; üzüm sıkacağı” *sık-* “sıkmak” dan; *sökme :n+* “düşman saflarını yarıp geçen (savaşçı)” (*Kaş. I 444*) *sök-* den. *Kaş.*'da, sesli harf çoğunlukla uzun okunur ve sözcük yapısı bakımından *-ma-*/*-me :* ve *-n* nin bir bileşimi olabilir, fakat çoğunlukla geçişsiz ve edilgen bir karakter taşımaz.

2. ESKİ TÜRKÇEDE SÖZCÜĞÜN BAŞINA GELEN Ş- HARFİ

İncelemeler'in 142 nci sayfasında, ancak *Kaş.*'tan titizlikle seçilen ve başına *ş-* gelen (40 kadar) sözcüğün dikkatle incelenmesi sonucunda, eski Türkçe'de kökü gerçekten Türkçe'den gelen sözcüklerde, ilk *-ş* sesinin var olup olmadığına değinmişim. Bu sözcükleri ve ayrıca eski metinlerdeki *-ş* ile başlayan bütün diğer sözcükleri gözden geçirdim ve sanırım ki, sözü geçen sözcükleri dahil ettiğim aşağıdaki liste, bu listede bulunan ve fiillerden türemiş olan birkaç tane hariç, bu tip sözcüklerin hepsini, eksiksiz olarak içine almaktadır.

Okunuşlarıyla anlamı hatırlatan üç sözcük vardır: *şa :b şa :b+* ; *şa :r şa :r+* ve *şal şul+*. *Kaş.*'a göre bunların ilk ikisi *çap* ve *ça :r* in ikinci şekilleridir, *şal şul* “beceriksiz” de, pek tabii, aynı sınıfa dahildir.

ç-, *s-* ya da *t-* ile başlayan sözcüklerin ikinci şekilleri olarak gösterilebilecek birkaç sözcük vardır. Bunlar *şöbik+* (*çöbik*), *şuvşat-+* (*suvşat-*), *şuvşaş-+* (*şuvşaş-*), *şağı-la : -+* (*çağı :la : -*), *şünüük+* (*Kaş.* tarafından *çünüük* “basit bir ağaç” ün ikinci şekli olarak açıklanır), *şi :ş (sı :s)*, *şeş-* (*seş-*), *şış-* (*sış-*) ve *şişek (tişek)* tir.

Aslen İran diline ait oldukları sanılan birkaç sözcük de mevcuttur: *şa :bu :k+* “çabuk” ve onun kısaltılmış şekli *şap*, Farsça *çābūk-* tan; meşhur Türkî ünvanı *şad*, aynı zamanda Farsça *şah*'in da kökü olan eski bir Farsça sözcükten gelmektedir; gene bir ünvan olan *şadaput* da *şad*, ilk eleman olarak başa gelmektedir; *şük* “sessiz” de, doğrudan doğruya Soğdi'den alınmıştır; kökü eski Farsça'ya kadar uzanan *ahrıman-la*, aynı kökten gelmektedir; Uygur lehçesinde “tuz” olan *şor-* da muhtemelen Farsça'dan alınmıştır.

Şeñ “(Çinlilerce kullanılan) yarım litrelik ölçü” Uygur lehçesinde, Çince *şêng* yerine kullanılır, *şa :* bir cins kuş (*Kaş. III 211*), da herhalde Çince'den

alınan bir sözcüktür. *Kaş.* muhakkak ki Çince hakkında bazı şeyler biliyordu çünkü aynı sayfada “Çin kralına karşı koymak, ona hitaben bağırarak, *abayta’l-la’n* anlamında” olarak tarif ettiği *şi* : + sözcüğünü de listesine dahil etmişti. *Kaş.* III 239 da *şanbu* :y + olarak geçen bir sözcük vardır ki bu Gançak (Kençak’ tan daha çok kullanılan bir şekil). “içkili akşam toplantısı” (Farsça karşılığı *şabnişin*, tam karşılı “akşam oturumu”) olarak tanımlanmıştır. Buna, sonu -y ile biten sözcükleri kapsayan bir bölümde ve bu sözcüklerin üçüncü sessiz harflerini gösteren başlıkların altında rastlanır, örneğin *kunçu* :y, Ç nin ve *buğda* :y, D nin altındadır; bu sözcük B nin altında olduğuna göre, yazılışı doğru demektir. Herşeye rağmen bu, *şabnu* :y daki harflerin yer değiştirmesiyle gelmişe benzer. Bu, diğer bazı Gançak sözcükleri gibi İran dilinden gelmiş (fakat Farsça’dan olduğu kesin değil) ve *şab* “gece” ile *nu* :y un Farsça *nûş* “içmek” ile bileşiminden ortaya çıkmıştır.

Kaş.’da birkaç bitki adı vardır:– *şa* :v + ; Uç dilinde “çöven otu” anlamına kullanılan bir sözcük; *şuğlu* :+ ve *şunla* :+ iki çeşit salanum ve *şamu* :şa :+ “boy otu”. İkinci ve üçüncü, sözcük yapısı bakımından Çince terimlere benzemektedir ve dördü de muhakkak ki sonradan yerleşmiş sözcüklerdir. *şekirtük* + (*Kaş.* I 504) “şam fıstığı”, sözcüğün sonradan aldığı şekil olarak gösterilmiyorsa da, bazı modern dillerde çekirdek ve benzerleri şeklinde yaşadığı için öyle olması gerekmektedir. Bu, ödünç bir sözcük, ya da, kırılma sesinden çağrışım yapılan, okunuşuyla anlamı hatırlatan bir sözcük olabilir.

Geriye pek az sözcük kalıyor. Elle yapılan eşyalara ait olan dört sözcük vardır:– *şabın* + “demir çubuk” *şatu* : “merdiven”, *şütük* + “mürekkep” ve *şala* :şu + “Çin işi örme kumaş”. Sonuncusunun Çince’den gelme bir sözcük olması gerekir, öbürlerinin de değişik dillerden alındıkları muhakkaktır.

Şat “cesurluk, atılgan” (*Kaş* I 320; *KB* 776) sözcüğünün ne kadar az kullanıldığını ve aynı anlamda kullanılan daha nice sözcükler olduğunu düşünürsek bunun öz olarak Türkçe olmadığına karar verebiliriz. *Şu* :t + “asıl, kaynak” (*Kaş.* III 120), sadece Kotan lehçesinde kullanılan bir sözcük olarak geçmektedir. Bu da, şüphesiz ki o bölgelerde kullanılan diğer sözcükler gibi Hint ya da İran (Saka?) asıllıdır. *Şoti* :+ (*Kaş.* III 218; sesli harfleri kesinlikle belli değil), *ğayr asliya* “özü Türkçe olmayan” bir sözcük olarak açıklanmakta ve sessizleşmiş bir sözcükten geldiği ileri sürülmektedir. Bu sözcük *şabat* “kırkayak” ya da *şibit* + “bir çeşit bitki tohumu” olabilir. *Şi* :n+ (*Kaş.* III 140). Çigil asıllı bir sözcük olup *al-sarîr* olarak tercüme edilmiştir. Birkaç anlam taşır, fakat burda “taç” ya da “döşek” anlamına gelmektedir, yapı bakımından Çince’ye benzemektedir.

Uygur lehçesinde *KB* 6033 ve onu izleyen mısralarda ve Çağatayca'da (*Sanglax, kopyada* 259 r. 20 den sonra), *şat* "cesurluk" ve *şatu* "merdiven" sözcükleri hariç, -ş ile başlayan sesleriyle anlamı hatırlatan einsten olmayan veya ikinci şekil olarak görülen ya da başka dilden alınmış olan sözcükler, *hapax legomena* "sözcüğün metinde sadece bir kere geçmesi" olarak sınıflandırılırlar. *Şatu*: "merdiven" bunların içinde çokça kullanılan tek sözcüktür; *KB* 6033 de *bağna* "merdiven basamağı" ile ilgili olarak gösterilmiştir. Bu sözcüklerden ikisi de Türkçe asıllı değildir, muhtemelen İran dilinden ya da Tokar lehçesinden alınmışlardır. Bütün bunlardan elde ettiğimiz sonuç, ilk devirlerde -ş sesiyle başladığına dair geçerli bir delil gösterebileceğimiz, Türkçe öze sahip bir sözcüğün mevcut olamayacağıdır.

3. ESKİ TÜRKÇE SÖZCÜKLERDE İKİNCİ HECEDEKİ

-O-/-Ö- SESLİ HARFLERİ

Bu incelemeye girişmeden önce şunu belirtmeliyim ki, Türk diliyle ilgili bütün alfabelerde, yuvarlak sesli harflerden en fazla dört tane olduğu halde bunlar gerçekte ince arka *o* dan ön *ö* ye, kalın arka *u* dan ön *ü* ye kadar değişen, çok daha geniş bir ses dizisinin yerini tutarlar. Böylece, bir ara ses belirtilmek istendiği zaman, bu dört harften birini tercih hakkı, tamamiyle yazarın, o sesin ince ya da kalın, orta noktadan önde ya da arkada olmasıyla ilgili olarak verdiği karara bağlıdır.

Atmış yıl önce, Osmanlıca'yı ilk öğrendiğim sıralarda, böylesine iyi kurulmuş ve düzgün bir dilde "sekiz" ve "dokuz" dan gelen *seksen, doksan* sözcüklerinin yapısı beni çok şaşırtmıştı, çünkü bu türetme de "on" sözcüğünün de etkisi olması gerekirdi. Bu konuda soruşturduğum zaman Türkçe sözcüklerin ikinci hecelerinde hiç bir zaman -o- ya da -ö- seslerinin bulunmadığını öğrendim. Buna da çok şaşırdım. Bu hallerde, ses uyumunun, "sekiz"le "on"dan geldiği için *seksan* olması gereken sözcüğü, *seksen* olarak değiştirdiğini öğrendim, fakat bu arada ilk hecelerinde -o- sesi olan Türkçe sözcüklerin çoğunun ikinci hecede -u- sesini taşıdıkları dikkatimi çekti; örneğin *dokuz* ve *otuz*. "Öyleyse neden *doksun* değilde *doksan*?" diye sordum. Kimse bunun cevabını veremedi, ben de bu konuyla uğraşmaktan vazgeçtim.

Aşağı yukarı elli yıl sonra eski Türkçe vokabülerini ve bu eski sözcüklerin Cumhuriyet Türkçesinde aldığı biçimleri incelemeye başlayınca, gittikçe artan bir ilgiyle ilk hecesinde -o-/-ö-, ikinci hecesinde de başka bir sesli bulunan sözcüklerin iki ayrı gruba ayrıldığını gördüm. (1) *dokuz* ve *otuz* gibi, ikinci

hecede sesli harfin *-u- / -ü-* şeklini aldığı gurup; *orun, boyun, bölük, gönül* gibi çoğu sözcükler bu gruba dahildirler. (2) *doksan* örneğindeki kalıba uyan ve ikinci hecesinde *-a- / -e-* bulunan, *orta, ortak, boğaz, tutam* gibi sözcükleri kapsayan daha ufak bir gurup. Araştırmalarımı başka dilleri kapsayacak şekilde geliştirdiğimde bu iki grubun diğer dillerde de mevcut olduğu halde, bunların hepsinde aynı sözcüğün aynı gruba düşmediğini gördüm, bu işi daha da karıştıyordu. Örneğin; Cumhuriyet Türkçesinde sık “*yoğun*”, diğer dillerin çoğunda, *yoğan*, -ki burda sessiz harf değişikliklerinin çoğu gözönüne alınmıştır- ve Türkmen dilinde *yoğun* dur. Sonunda Kırgız’a³ geldiğimde, iki grubun da var olduğunu ve ilkindeki kalıbın aynı olduğu halde (örneğin: *toğuz, otuz, orun, moyun, köñül*), ikincisinde kalıbın çoğunlukla *-o- / -ö- -o- / -ö-* şeklinde olduğunu (örneğin: *tokson, orto, ortok, boğoz*) keşfettim. Fakat örneğin *tutam*, gibi bazı sözcükler başka yerdeki kalıpların aynısına uyarken *bölök* gibi bazı sözcükler de birincide değil de ikinci grupta yer alıyorlardı.

Bildiğim kadarı Kırgız lehçesi, ikinci hecesinde *-o- / -ö-* taşıması bakımından tektir⁴; Kazak⁵, Uzbek⁶ ve Çin Türkistan’ının Türki⁷’si gibi, birbirine benzeyen diğer Türk lehçeleri hep Cumhuriyet Türkçesi’nin kalıplarına uymaktadırlar. Sadece Kazak lehçesinde, ilk grupta *-i- / -i-* yerine *-u- / -ü-* kullanılmıştır, bir de Türki’de *boyun / boyan* ve *tokuz / tokoz* gibi bazı tuhaf seslendirmeler vardır.

Eski Türkçedeki sesli harflerin nitelikleri hakkında elimizde bulunan bütün deliller bu kadar olsaydı, hernekadar, değişik modern dillerde, değişik gruplara düşen sözcüklerin ilk şekillerini bulmaya çalışırken birçok zorluk önlenmiş olacaktıysa da, biz, kaçınılmaz şekilde, Kırgız lehçesinde bulunan aynı iki grup sözcüğün var olduğu, ilk grupta, birinci hecedeki *-o- / -ö-* seslerini ikinci hecede *-u- / -ü-* seslerinin izlediği ve ikinci hecedeki *-o- / -ö-* seslerinin

3. Bkz. K.K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1965.

4. Çin’deki Kansu’ya ait, kıt bir vokabülere sahip Sarıg Yuğur (Bkz. S. Ye. Malov, *Yazık Yeltih Uygurov*, Alma Ata, 1957) da, *-o- / -ö- -o- / -ö-* kalıbının bazı izleri mevcuttur, örneğin *tokson* ve *töşön- / töşün-*, fakat sonuncusu, yardım etmek bir yana, *töşen- / döşen-* “yatak yaymak”ı hatırlattığı için bize zorluk çıkarıyor. Bu, bütün diğer dillerde, sonunda daima bir *-e:-* bulunan *töşe*: den türemiş olan bir sözcüktür. Ayrıca bu nokta V. W. Radlof’un *Oplit Slovarya Tyurskiñ Nareçiy*, St. Petersburg, 1888-1911 adlı eserinde Güney Sibirya’daki Altay, Telent ve Lebed lehçeleri olarak adlandırdığı lehçelerin Kırgız lehçesiyle aşağı yukarı aynı özellikleri taşıdığını ileri sürmesi ve N. A. Baskakov’un “*Russko-Altayskiy Slovar*” da bunu doğrulamasıyla ortaya çıkıyor.

5. Bkz. Kh. Mahmudov ve G. Musabaev, *Kazahsko-Russkiy Slovar*, Alma Ata, 1954.

6. Bkz. A.K. Borovkov, *Uzbeksko-Russkiy Slovar*, Moskva 1959.

7. Bkz. G. Jarring, *An Eastern Turki-English Dictionary*, Lund, 1964.

ardından yine *-o-/-ö-* seslerinin geldiği kanısına varmış olacaktık. Neyse ki elimizde, çok daha eski bir devre ait olan iki ayrı kaynak var.

Bugüne kadar gelen eski Moğalca'da, Türkçe'den alınmış birçok sözcük olduğu bilinmektedir. 13 üncü yüzyıl Moğolcası, *hP'ags-pa* yazıtlarının alfabeti ve bu zamana ait dokümanlar⁸, Çince'de 13 üncü yüzyıl Gizli Tarihinin⁹ kopyasını çıkartmak amacıyla kullanılan hece işaretleri, hernekadar bu sonuncusu *-o-* ve *-ö-* arasındaki farkı belirtmek bakımından ötekiler kadar etkili değilse de, hep birlikte, *-o-/-ö-* ve *-u-/-ü-* arasındaki farkları ortaya koymaktadırlar. *hPags-pa* metinlerinden bu konuda elde edilen deliller sadece iki sözcüğe uygulanabilir; *oran* "yer" (*oron*) ve *töröl* "yeniden doğuş" (Türkçe'deki *törö* :- "doğmak" fiilinden gelen Moğolca (?) bir isim.) Gizli Tarih'ten elde ettiğimiz ise bundan daha fazla birşey değildir; *ordo* "saray" (*ordo* :); *örüg* "durmak" (*örüg*), *oron* "yer, taç" v.s. (*oron*), *botoğan* "deve yavrusu" (*boto* : Moğolca bir ekle birlikte); *bö'e* "kâhin, sihirbaz" (*bögö* : Cumhuriyet Türkçesine *büyük* olarak geçen "sihir, büyü"), *bö'ere/bögere* "böbrekler" (*bögöz*), *bökö* "kahraman, güreşçi" (*böke* : bütün eski Türk dillerinde), *bölek* "bölük, guruh" (*bölök*), *töre/döre* "töre" (*törö* :), *töre-/döre-* "doğmak" (*törö* :-), *konok* "gecelenecek yer" (*konok*), *konğor* "kestane renkli" (*at*) (*konor*).

Bu sözcüklerin aynı cinsten olduklarını belli eden hiç bir husus mevcut değildir ve gerçekte biz başka sebeplere dayanarak Moğolca'ya çeşitli zamanlarda, çeşitli Türk lehçelerinden sözcüklerin girdiğini biliyoruz. En çok görülen kalıp *-o-/-ö-*, *-o-/-ö-* dür, bu durum Türkçe de her zaman *böke* : olarak geçen, *bökö* sözcüğünde bile aynıdır, *-o-/-ö-*, *-a-/-e-* kalıbının örneklerine, *oran* ve *bölek* gibi, çoğu Türk lehçelerinde bu guruba dahil olmayan sözcüklerde bile rastlanmaktadır; *-ö- -ü-* şekli birtek sözcükte görülmektedir, o da *örüg* dür.

Bu konudaki delilleri daha değerli bir şekilde ortaya koyan ikinci gurup kaynaklar *o*, *ö*, *u* ve *ü* arasındaki farkları belirten, alfabe şeklinde yazılmış Türkçe metinlerin, Prof. A. von Gabain tarafından bastırılan "*Türkische Turfantexte VIII, Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1954*" metinlerindeki Brahmi alfabesinin ve benim, *İncelemeler* sf. 96 da, Tibet alfabesinden aldığım bir sözcük listesinin kapsamına girer.

Aşağıda sıraladığım sözcükler, ümit ederim ki bu metinlerde, ilk hecesinde *-o-/-ö-* sesi bulunan iki heceli ya da daha uzun sözcüklerin bütün bir listesi olacaktır. Ben bunları (a) fiiller ve (b) diğer sözcükler olarak ikiye ayırıyorum.

8. Bkz. N. Poppe, *The Mongolian Monuments in hP'ags-pa Script*, Wiesbaden, 1957.

9. Bkz. E. Haenisch, *Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobca'an*, Leipzig, 1939.

İkinci hecede *-o-/-ö-* seslerinden başka sesli harf olan sözcükler tırnak içine alınmıştır; T, Tibet diliyle ilgili metinlerde geçen sözcükleri gösterir, geri kalanlar Brahmi dilindedir; rakamlar, sözü edilen sözcüğün kaç kere geçtiğine işaret eder. Karışıklığı önlemek için sessiz harflerin okunuşlarını tabiileştirdim; Sinkiang da kullanılan Brahmi alfabesindeki bazı sözcüklerin fonetik değerleri halâ tartışılabilir ve bazı metinlerdeki okunuşlar o derece düzensizdir ki, bunları yazanın, sözcüğün gerçekteki okunuşunu bildiğine inanabilmek zordur. Bu sebepten bazı müstesna sessiz harflerin kullanışlarında *p* yerine *b* ve buna benzer bazı başka değişiklikler yaptım.

(a) *ökön-ör* ; *olor-op, -or* ; *ölör-göke* ; *bol-or* 27 (iki metinde *bol-ur* 5); (*boşğu :t-up*) ; *kod-op* 2, *-or* 2; *koşol-muş* ; *kontrol-muş* ; *kölö-p* ; *kör-ö, -öp* ; *köröl-öp* ; *közön-ür* (*közün-ür*) ; (*sök-üp*) ; *yod-op*.

(b) *öçlög* ; *odoğ* ; *odğorak* (*odğurak*) ; (*ötgürü* 3); *ötön-ü* T. ; *ötrö* 2 (*ötrü*) ; *otoz* 9 (*otuzar*) ; *oğol* 3 (*u:ğul*) ; *ögrönç*, (*ögrünçü* T.), *ögrönçlög* ; *ölömlög* ; *öñtön*, (*öñtünki*) ; (*onunc*) ; *örö* ; *orto* : *örileg* ; *oron* 2 ; *osoğlög* ; (*bütün* yerine *bötün*) ; *bölök* 5 (*bölük*) ; *boşgot* 2 ; *boyondrok* ; *cökög* ; *töpö-n* T ; *tötöslüg* ; (*tokuzar*) ; *tögö* ; *tolo* ; *tönökçi* ; *töñörge* ; *törö* 3 ve 2 T ; *törlög* 3 (*törlüg* 6, ve 1 T) ; *toson* ; *tözlög* ; (*tözlüg* 2) ; *tözön* 1 B, 2 T (*tözün* T) ; (*koburğa*) ; *kolonluğ* : *köv-töñ*, *kögös* T ; *kölök* ; *köñöl*, *köñlöm* 2 ; (*köñil*, *köñülüm*) ; *sögöt*, *sönök* ; (*yok-uğ* T) ; *yoğon* (*yoğun*) ; *yoğrot* ; *yoksoz* ; (*yötül*) ; *yörög* 2 (*yörüğ*).

Bu okunuşlardan çıkarılacak sonuçları tartışmadan önce, *-o-/-ö-* sesinin, birinci hecedeki bir başka sesli harften sonra gelen ikinci hecede yer aldığı bilinen, ya da tahmin edilen sözcükleri ele almak doğru olur.

İlk hecesinde *-u-/-ü-* sesini taşıyan sözcükleri düşünecek olursak Brahmi ya da Tibet metinlerinde, ikinci hecesinde *-o-/-ö-* sesi bulunan hiç bir sözcük yoktur, fakat, her şekilde, bir sözcük, ve belki de bundan başkaları, vardır ki burada *-ö-nün-ü-* den sonra geldiği hemen hemen kesindir. Uygur ve Hakanî de “yular takmak, gem vurmak” (*Kaş.* da dört kere geçmektedir, fakat ayrıca belirtilmemiştir) anlamına gelen sözcük iki yuvarlak sesli harfe sahiptir. 14 üncü yüzyılda Harezmi (?) (*Kutb ve Nahc-ül farâdis*), Koman ve birçok yeni lehçelerde *yügen* (ya da *y-* nin *e-* şeklini aldığı dillerde *cügen*) olarak kullanılır. Çağatayca da *üyen-* dir, çeşitli Arap-Kıpçak vokabülerlerinde *yügen*, *üygen* ve *üyen*, Azerbaycan lehçesinde *yüyen* ve Türkmençe’de *uyan* diye geçer, ki bu son şekil, sözcüğün modası geçene kadar Osmanlıca’da da kullanılmıştır. Kırgız’da ise *cügön* dır. Eski Türkçe’de de *yügö :n* olması gereklidir.

Şimdi, daha zor olan konuya dönerek Brahmi ve Tibet metinlerinde, ilk hecedeki yuvarlak seslileri ikinci hecedeki *-o-/-ö-* sesinin izlediği sözcükleri

gözden geçirelim. Bunlarda, aşağıdaki sözcükler yer almaktadır; *egsö*– “eksiltmek” (*geçişsiz*); *alko* “hepsi” 2, 1 T, (*alku* 2); *énçgö* “barış, sükûnet”; *artok* “daha” 10; *a :rok* “yorgun”; *belgör*– “görünmek” (fakat aşağıdaki örneğe dikkat ediniz); *kértö* “doğru” (*kértü*); *kertgönç* “bağlılık” (*kértgünç*); *kayo* “hangi?” 7 (*kayu* 9); *yanloğ* “yanlış”; *yarok* “ışık”; *yazok* “günah”. Öbür taraftan, aşağıdaki sözcüklerde *-u-/-ü-* ikinci hecede geçmektedir; *içür-*; *adut*; *edgü* 11; *ağu*; *altun* 2; *anutul-*; *irü*; *azu*; *belgü*, *belgülüg*, *belgürt-me*; *berü*; *bışrun-*, *bışrunul-*; *tetrü*; *kigür-*; *kelür-*; *kendü* 2; *sergür-*; *sayu*; *yétür-*; *yinçü*; *yanıku*.

Bu metinlerden elde edilen delillerin bizi vardırıdığı sonuçlar, birer deneme olmaktan ileri gidemezler ve her şekilde bunlar sadece Uygur’dan geldikleri için, varılan sonuçlar ancak bu dil bahis konusu olduğu zaman geçerlidir. Fakat Uygur ile eski Türkü ve sonraları Hakanî lehçelerindeki okunuşların, büyük farklar gösterdiklerini düşünmek için hiç bir sebep yoktur.

Bunlar hesaba katılarak aşağıdaki, deneme niteliğindeki sonuçlara varılabilir:–

(1) İki heceli basit sözcüklerde (filler dahil), ki bunları tek heceli fiil ve isimlerden türememiş olanlar diye sınıflandırıyoruz, eğer ilk hecedeki *-o-/-ö-* yü ikinci hecede bir yuvarlak sesli izliyorsa bu da bir *-o-/-ö-* sesidir, örneğin *otoz*, *ökön-* *ordo* :, *boto* :, *törö* :-, *koqor*.

(2) Tek bir sessizden ibaret olanından, çok heceli fiillere kadar, içinde *-o-/-ö-* sesini bulunduran bütün sözcükleri, fiilden fiil türeten eklere (pasif v.s.) bağlayan sesli harf de gene *-o-/-ö-* harfidir, örneğin: *koşol-*, *kotrol-*, *köröl-*. Ettirgen karakterli *-Vr-* eki, *-dur-*/*-dür-*/*-tur-*/*-tür-* ve *-ğur-*/*-gür-* şekilleriyle yakından ilgilidir ve bunun bir istisna olması ihtimâl dahilindedir. Düz sesli harflere eklendiğinde *-ur-*/*-ür-* şeklinde kendini gösterdiği muhakkaktır. Örneğin: *içür-*, *kelür-*, *yétür* ve *ölör-* *öl-* den (sözcüğün bu şekline rağmen bu ekin fiildeki *-o-/-ö-* den sonra sabit olarak kalması mümkündür.)

(3) Bileştirme eklerini (geniş zaman edatı, ulaç v.s.), ikinci hecesinde *-o-/-ö-* sesi olan kısa ya da uzun fiillere bağlayan sesli harf gene *-o-/-ö-* harfidir, örneğin: *ökön-ör*, *olor-op*, *bol-or*, *kod-op*.

(4) Notların ilk maddesinde sözünü ettiğim, fiilden isim türeten eklere gelince;

(i) Bir önceki sesli ne olursa olsun, A(4) ün *-ok/-ök* olduğuna dair kuvvetli deliller mevcuttur, örneğin: *artok*, *a :rok*, *bölök*, *konok*, *kölök*, *sönök*, *yarok*, *yazok*; bir önceki *-u-/-ü-* olduğu takdirde, arkadan gelenin *-uk/-ük* şeklinde

olup olmadığına dair bir delil mevcut değildir, ve bu da pek ihtimal dahilinde değildir.

(ii) A (1) in *-ot/öt* olduğu kesin değilse de oldukça muhtemeldir; *boşgot* bunu onaylamaktadır. *Kaş. I 52* de “cinayet” anlamına gelen iki yuvarlak sesli sözcük, bazı ortaçağ dillerinde ve modern dillerde *ölet*, Kırgız dilinde ise *ölöt* haline geldiğine göre, esas şeklinin *öl-öt* olması muhtemeldir. Fakat bir önceki hecede *-o-/-ö-* sesli harfinden başka sesli harflerin varlıkları hakkında hiç bir delil göze çarpmamaktadır.

(iii) *Cökög, yörög, ölömlög* ve *tötöşlög* gibi biçimler, *-oğ/-öğ*; *-om/-öm* ve *-oş/-öş* ün, A (2), (6) ve (8) in iki şikkından birine dahil edilmesi gerektiğini hatırlatmaktadırlar. A(7) nin durumu kesin değildir. A(3) de ve muhtemelen A (5) de bir ikinci şık mevcut değildir.

(5) Eski Türkçe’de, ilk hecesi düz sesli, ikinci hecesi ise yuvarlak sesli harflerden kurulu olan iki heceli sözcüklerin asıl seslerinin neler olduğu kesinlikle belli değildir, fakat bunlardan birkaçında *-u-/-ü-* sesinin bulunduğu ve bu sesin de *-u-/-ü-* ya da *-ı-/-i-* şeklinde günümüze dek gelmiş olması ihtimali vardır; örneğin: *adut* “avuç dolusu”; *edgü* “iyi”; *ağu* “zehir”; *altun* “altın” gibi sözcüklerin ikinci hecelerinde başka bir sesli harf bulundurduklarını düşünmek için sebep yoktur. Öbür taraftan, bazı iki hecelilerde *-o-/-ö-* seslerinin bulunduğu, ve bunların *-a-/-e-* ve belki de *-ı-/-i-* şeklinde günümüze kadar uzandığı da, öbürü kadar kuvvetli bir ihtimaldir. *éncgö, egsö-* ve *kértö* akla yakın biçimler olarak gözükmemektedir; “balta”nın ilk şeklinin *baldo* :, ya da *balto* :- olması gerektiği ise gayet açıktır. Uygur, Hakanî (*Kaş. I 418*) ve 11. yüzyıl Oğuz (*Kaş. I 14, 2*) lehçelerinde sözcüğün sonuna gelen bir yuvarlak sesli harf vardı, fakat 14. yüzyıl Harezmî (Kutb ve Nach-ül Faradîs) lehçesinde Koman ve Kıpçak’ta ve Kırgız dahil birçok yeni lehçede sözcük, Türkî’ye *paldu/paltu* (Jarring sf. 223) diye geçmesine rağmen, balta olarak kullanıldı.

Konuya tüm olarak bakıldığında, *-o-/-ö-* seslerinin, eski Türkçe sözcüklerin birçoğunun ikinci hecelerinde gerçekten yer aldıkları, fakat bu seslerin, modern dillerin pek çoğunda, hatta ilk *-o-/-ö-* kalıbının hâlâ yaşadığı Kırgız lehçesinde bile, başka sesli harfler haline geldikleri, şüphe götürmez bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır. Bu değişikliklerin, ayrı zamanlarda ve ayrı dillerde ortaya çıktıklarını kabul edebiliriz, fakat *-o-/-ö-* sesinin aynı dildeki değişik sözcüklerde ya da değişik dillerde aynı anlama gelen sözcüklerde, hangi şartlar altında başka sesli harfler haline geldiklerini öğrenebilme imkânımız yoktur. Bu değişim belki de “o” sesinin nitelikleriyle ilgilidir. Cumhuriyet Türkçesinde,

otuz sözcüğündeki açık *o* sesinin *a* sesine ve gene Cumhuriyet Türkçesinde, *oğlu* sözcüğündeki kapalı *o* sesinin *u* sesine yaklaştığı gibi. Kullanılan alfabelerin yetersizliği yüzünden, *-o-/-ö-* sesinin ne zaman *-u-/-ü-* şeklini aldığını bulmamıza imkân yoktur, fakat *-o-/-ö-* harfinin 11. yüzyılın bitiminden hemen sonra *-ı-/-i-* ya da *-a-/-e-* şekline girmeğe başladığı açıkça ortadadır. Türkî ve Uygur'da ikinci hecede yuvarlak sesli harfler taşıyan sözcükler (ki bunlar şimdi *-a-/-e-* haline gelmişlerdir). Hakanî lehçesinde de aynı şekilde gözüküyorlardı, fakat aynı sözcüklerin seslendirilmeleri değişiyordu. Örneğin: 13. yüzyıldan itibaren bütün otoriteler, tefsir (A.K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva, 1963), ilk Harezmiî metinleri ve en eski Arap-Kıpçak vokabülerleri ve bütün diğerleri *tokso:n* yerine *toksan*'a yer vermişlerdir. Bu değişimin 12 ya da 13 üncü yüzyılda başlamış olması mümkündür.

Çeviren: AHMET LEVENDOĞLU